

М. К. КАРГЕР
(Ленінград)

РОЗКОПКИ В ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ В 1952—1953 рр.

У 1954 р. український і російський народи разом з усіма народами Радянського Союзу урочисто відзначили як видатну історичну подію 300-річчя возз'єднання України з Росією. Акт про возз'єднання було проголошено 8 січня 1654 р. на знаменитій Переяславській раді, скликаній Богданом Хмельницьким.

Місто Переяслав-Хмельницький, нині районний центр Київської області, є одним з найдревніших міст нашої Батьківщини. В древньоруських літописах Переяслав-Хмельницький, що називався в той час Переяславлем Руським, згадується вперше в зв'язку з подіями самого початку X ст. в числі найбільших міст Русі, на третьому місці після Києва та Чернігова.

В XI—XIII ст. Переяславль — стольне місто Переяславського князівства — фігурує не раз на сторінках літописів в зв'язку з різними подіями воєнної та політичної історії древньоруської держави. Найбільше місто на південному кордоні Русі Переяславль був найважливішим опорним центром у боротьбі з степовими кочівниками, зокрема з половцями. Не може бути сумнівів в тому, що в кінці XI ст. в Переяславлі було власне літописання — настільки докладні розповіді про переяславські події цих років, що збереглися в складі київських літописних зводів¹. Літописні відомості свідчать про своєрідний архітектурний вигляд міста, який склався на кінець XI ст. в результаті широкої будівничої діяльності, що розгорнулася тут у 80—90-х роках XI ст.²

Від численних архітектурних пам'яток, якими Переяславль славився в давнину, до наших днів не збереглося майже нічого. Татаро-монгольські полчища, що обрушилися на древню Русь, спустошили місто і перетворили на руїни його багату архітектуру. Уявити найдревніший вигляд Переяславля, його своєрідну архітектуру, зрозуміти історичне значення міста в розвитку древньоруської культури — можна тільки з допомогою археологічних матеріалів.

Археологічне вивчення міста, якщо не зважати на епізодичні роботи Д. Я. Самоквасова, який розкопав на околиці міста до півсотні курганів³, та дилетантських розкопок, проведених у 80-х роках XIX ст. перед будівництвом нової Успенської церкви, почалося зовсім недавно. Розкопки, проведені у 1945 р. експедицією Інституту археології АН УРСР за участю ПМК АН СРСР, Київського та Московського історичних музеїв під керівництвом Б. О. Рибаківа, мали розвідковий характер. У завдання цієї експедиції входили розшуки місця первісного поселен-

¹ Спробу реконструкції древнього переяславського літописання див. у книзі Н. Д. Присьолкова «История русского летописания XI—XV вв.», Л., 1940.

² Зведення та аналіз літописних відомостей про будівничу діяльність в Переяславлі див. у нашій статті «Памятники переяславского зодчества XI—XII вв. в свете археологических исследований», СА, XV, 1951, стор. 44—50.

³ Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, М., 1908, стор. 220.

ня — найдревнішого ядра майбутнього міста, вивчення життя міста XI—XIII ст., зокрема розшуки древніх кам'яних будівель, які згадуються в літопису, дослідження земляних укріплень¹. На деякі з цих питань розкопки 1945 р. дозволили дати частковий відповідь.

Восени 1949 р., після завершення дворічних розкопок руїн Зарубського монастиря, розташованих на березі Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького, Київська археологічна експедиція АН СРСР та АН УРСР мала змогу провести дослідження невеликого масштабу і на території самого міста.

Основним завданням цих робіт було здійснення розкопок на території Переяславського дитинця для розшуків руїн древнього собору архангела Михаїла. Розкопки, проведені з 12 по 24 серпня 1949 р., незважаючи на дуже незначні можливості, були успішними — в перший же день розкопок вдалося виявити, а далі і частково розкрити руїни найдревнішого Переяславського храму архангела Михаїла, збудованого у 1089 р. Розкопки показали, що від цієї, колись прославленої будівлі під землею дуже добре збереглися не тільки фундаменти, але частково й стіни. Основні підсумки розкопок 1949 р. були опубліковані в згаданій вище нашій статті².

2

Археологічні дослідження пам'яток древньої переяславської архітектури продовжувались в 1952 р. Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція Академії наук СРСР та Академії наук УРСР 1952 р.³ ставила своїм завданням розвідкові розкопки на території древнього переяславського дитинця. На території дитинця було закладено 32 розвідкових розкопи, загальною площею близько 570 м². Розвідки, що широко охопили всю територію дитинця, дозволили встановити, що древній культурний шар, який відбиває історію міста часів Київської Русі, в цій частині Переяслава-Хмельницького, як видно, цілком зруйнований в результаті пізніших перекопок. Ні на одній ділянці не було виявлено не тільки будь-яких залишків древніх жилих або господарських споруд, але навіть і непорушених ділянок древніх культурних шарів. У перекопаних аж до материка в пізніший час шарах, поряд з незначною кількістю предметів, які відносяться до XI—XIII ст. (фрагменти кераміки, вироби з кістки, металу, скла, шиферні пряслиця), виявлені і численні предмети XVII—XVIII ст.

Проте в самому центрі дитинця, на території невеликого садка в садибі І. С. Динника (вул. Радянська, буд. 7) розкопками вдалося виявити і майже повністю розкрити руїни ще одного древнього переяславського храму (рис. 1).

Залишки будівлі являють собою в основному лише фундаментні рови, на дні яких збереглася бутова кладка з валунів. Нижні ряди кладки фундаментів складені з дрібних валунів насухо, без розчину. Вище лежать трохи більші валуни, проміжки між якими забиті уламками древньої плиточної цегли. Ця кладка була залита вапняковим розчином з великою домішкою товченої цегли (цем'янки). Розчин дуже погано зберігся. Уламки цегли, що використовувалися в бутовій кладці фундаменту, мають товщину від 3,5 до 4,0 см, так само як і це-

¹ Б. О. Рибаків, Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р., АП, т. I, Ж., 1949, стор. 22.

² М. К. Каргер, Пам'ятники переяславського зодчества XI—XII вв. в свете археологических исследований, СА, XV, 1951, стор. 44—63.

³ У розкопках під керівництвом автора приймали участь: мол. наук. співробітник ЛОІМК П. О. Раппопорт, науково-технічні співробітники ЛОІМК М. В. Малевська та К. В. Павлова, лаборанти Н. А. Барабанова, Т. М. Іванова, А. Н. Кірпічников, І. І. Лісаєвич, Е. С. Смирнова, М. П. Сотникова, А. Л. Хорошкевич, І. П. Чурсіна, Т. А. Шубнікова.

глини, які застосовувалися в кладці стін і знайдені у великій кількості у розвалі будівлі. Глибина закладання фундаментів від рівня сучасної денної поверхні становить близько 1,3 м, ширина фундаментних ровів 1,3—1,4, а в апсидній частині храму — 1,0—1,2 м.

У кількох місцях кладка фундаменту збереглася на висоту до 0,8—0,85 м від підшви. Фундаментні рови були вириті не в материку, а в темному гумусованому культурному шарі ранішого часу, на глибину

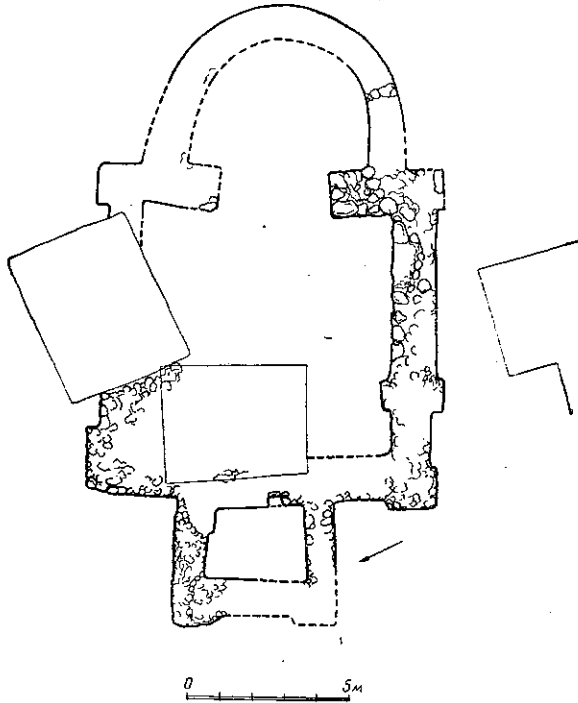

Рис. 1. Переяслав-Хмельницький. План руїн одноапсидного храму XI ст. Розкопки 1952 р.

до 0,85 м від древньої денної поверхні. На дні ровів — щільний материковий ґрунт, який служив підшвою для фундаменту.

У розвалі древніх будівельних матеріалів в процесі розкопок храму зібрані численні зразки цегли, що мають розміри $30\text{--}33 \times 22\text{--}24 \times 3,5\text{--}4,0$ см; на багатьох цеглинах на одній постілі є опуклі паралельні борозенки (рис. 2). Уламки цегли цього типу виявлені і в руїнах храму Михайла. В значній кількості були знайдені також керамічні плитки від підлоги. Більша частина їх не мала поливи, але зустрічалися і полив'яні — одноколірні (жовті) та узорні (жовті розводи на зеленому фоні, рис. 3). У великій кількості траплялися фрагменти штукатурки з фресковим розписом дуже яскравих кольорів.

Фруктові дерева та невеликий сарай у північно-західній частині садиби не дозволили дослідити будівлю повністю, проте план її був в основному з'ясований. Заново відкрита переяславська будівля являє собою невелику безстовпну, майже квадратну в плані церкву з однією півциркульною апсидою із східного боку (рис. 1)¹. Довжина храму (без притвору) 15,8 м, ширина — 10 м. Апсида трохи вужча самої церкви, тому із зовнішнього боку на східній стіні утворюються невеликі плічка. Із заходу до церкви примикає невеликий притвор. На кутках будівлі є

¹ Церква орієнтована не точно на схід, а на так званий «літній схід», тобто на південний схід.

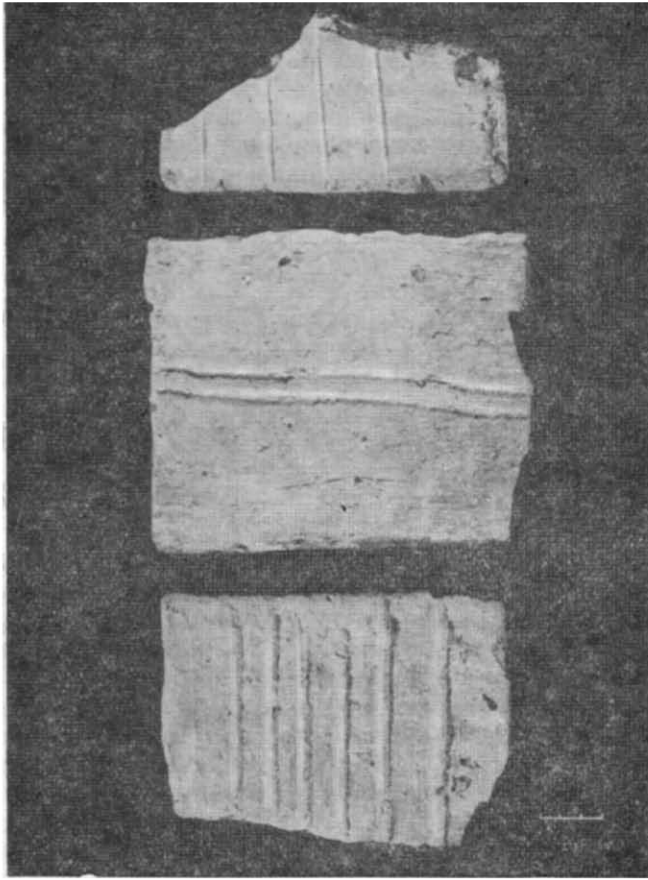

Рис. 2. Цеглини з борозенками з руїн храму XI ст. Розкопки 1952 р.

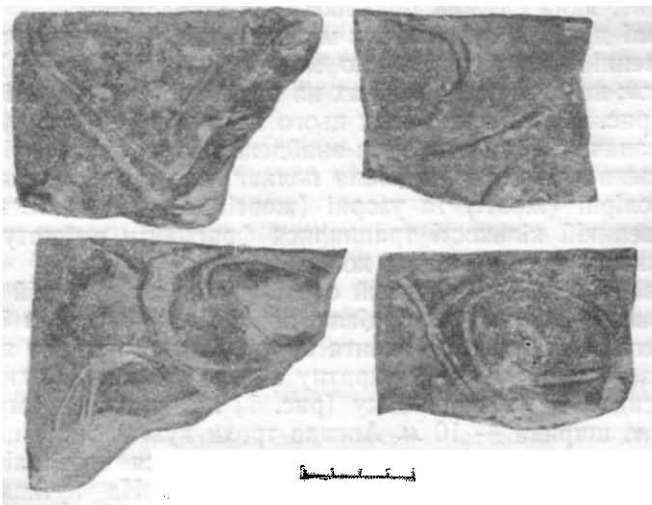

Рис. 3. Полив'яні керамічні плитки підлоги з руїн храму XI ст. Розкопки 1952 р.

незначні потовщення фундаментів — лопатки. В західній третині південної стіни на зовнішній і внутрішній поверхнях також були лопатки.

Фундаменти південної та західної стін церкви були вивчені повністю. Апсида ретельно простежена по межах фундаментних ровів. Значно гірше вдалося дослідити північну стіну храму, яка в більшій своїй частині зруйнована прямокутною ямою; рівень дна ями точно співпадає з рівнем підшви фундаменту. Над північно-західною частиною руїн знаходиться сарай, який перешкоджав дослідити повністю цю частину храму. Бутова кладка фундаменту тут виявилася трохи ширшою за кладку фундаменту південної стіни. Проте уточнити внутрішню лінію фундаменту в північно-західному кутку не було можливості. Вся доступна для розкопок площа навколо руїн храму була ретельно досліджена. Ніяких залишків інших древніх споруд, зв'язаних з храмом, не виявилось.

Відкритий розкопками 1952 р. мініатюрний одноапсидний храм, судячи з даних будівельної техніки, можна віднести до другої половини XI ст. З жодною із згаданих в літопису будівель цього часу зв'язати його неможливо. Цей храм, мабуть, не входив до ансамблю Єфремівського «кам'яного міста». До питання про місце цієї пам'ятки в історії древньоруської архітектури нам доведеться повернутися дещо пізніше в зв'язку з вивченням результатів розкопок, проведених Переяслав-Хмельницькою експедицією в 1953 р.

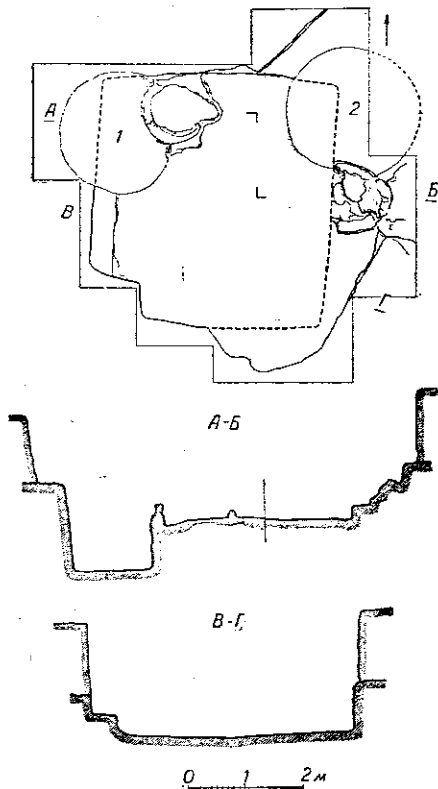

Рис. 4. Переяслав-Хмельницький. План та розріз жител XII—XIII ст. Розкопки 1952 р.

* * *

У 1952 р. провадилася також археологічне дослідження древнього земляного валу, який оточував дитинець та «окольний город». Прорізка валу на кількох ділянках дозволила вивчити з достатньо повнотою його складну конструкцію. Вал переяславського дитинця складався з дубових зрубів, щільно засипаних землею та глиною. До цих зрубів із зовнішнього боку примикала кладка з сирцевих цеглин, зв'язана дерев'яним каркасом складної конструкції.

Вал переяславського дитинця виявився надзвичайно близьким своєю внутрішньою конструкцією до валу древнього Белгорода, дослідженого розкопками В. В. Хвойки у 1909—1910 рр.¹ Є підстави вважати, що обидві ці споруди відносяться до кінця X ст.²

Крім розкопок в дитинці, у 1952 р. були проведені розвідувальні розкопки на території «окольного города». На одній з ділянок були виявлені залишки двох жител напівземлянкового типу, одне з яких врізу-

¹ Н. Д. Полонская, Археологические раскопки В. В. Хвойки 1909—1910 гг. в м. Белгородке, Труды Московского предварительного комитета по устройству XV археол. съезда, М., 1911, стор. 52—57; В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913.

² П. А. Раппопорт, Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцової кладки, КС ИИМК, в. LI, 1953, стор. 21—22.

валосся в друге (рис. 4). Як нижнє, древнїше житло, так і верхнє, пізнїше, відносяться до XII—XIII ст. В обох житлах добре збереглися глинобитні склеписті печі (рис. 5). Під глиняною обмазкою черені виявлена забивка з уламків кераміки. З них вдалося зібрати цілий горщик. Нижче виявилися ще два шари глиняної обмазки, під якими також були знайдені уламки кераміки. З уламків другого шару вдалося зібрати також цілу посудину. На долівці жител знайдено багато уламків глиняного посуду, виробів з каменю, кості та заліза. За своїм типом переяславські

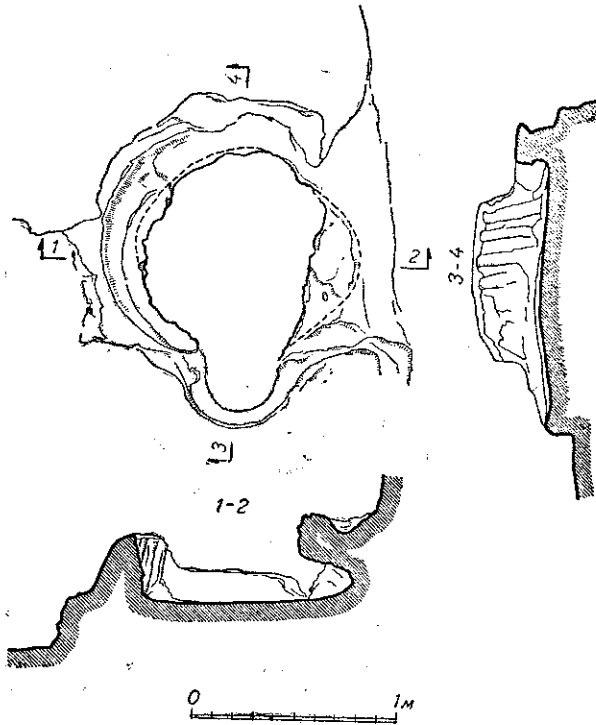

Рис. 5. План та розрізи глинобитної печі з житла XII—XIII ст.

житла найбільше нагадують масові міські житла XI—XIII ст., відкриті розкопками у Києві, Чернігові, Вишгороді, Белгороді та інших південно-руських містах¹.

3

Особливо широкого розмаху археологічні розкопки в Переяслав-Хмельницькому набули у 1953 р. Відкриті в цьому році архітектурні пам'ятки XI—XII ст. мають винятковий інтерес².

Дослідження руїн храму Михаїла та оточуючої цей храм території у 1953 р. вдалося продовжити лише в незначній мірі. На південь від

¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 43—44; його ж, Основные итоги и проблемы археологического исследования древнего Киева, VI Научная конференция Института археологии АН УССР, К., 1953, стор. 114—116.

² Розкопки провадилися Переяслав-Хмельницькою експедицією АН СРСР та АН УРСР під керівництвом автора. В розкопках приймали участь: мол. наук. співробітник ІМҚ АН СРСР П. О. Раппопорт, науково-технічний співробітник М. В. Малевська, лаборанти Т. М. Іванова, Г. К. Козьян, А. А. Епштейн, студенти-практиканти Т. І. Юдичева та Л. А. Євграфова.

південної стіни нової церкви розкопками було відкрито фундамент південної стіни древнього храму, на всьому його протязі від південно-західного до південно-східного кутка. Відкриття цієї стіни дозволило відкинути первісне припущення про те, що храм Михаїла був тринефною шестистовпною будівлею з притворами¹. В дійсності, храм був, видимо, п'ятинефною спорудою, крайні нефи якої з східного боку закінчувалися не апсидами, а прямими стінками.

З південного та західного боків до основного масиву будівлі примикали прибудови, повне розкриття яких намічено провести у 1954 р. Нагадаємо, що залишки різних прибудов до храму були виявлені розкопками 1949 р. також з північного боку².

Навіть далеко незавершені розкопки храму Михаїла дозволяють переконатися, що храм цей не тільки за своїми масштабами, але і за розкішшю свого внутрішнього оздоблення міг конкурувати з найбільшими та найбагатшими храмами Києва.

Руїни найдревнішого переяславського храму Михаїла відкриті розкопками 1949 та 1953 рр. настільки неповно, що спробу більш або менш детальної реконструкції його первісного вигляду, на жаль, поки що доводиться вважати передчасною. Для розв'язання цього завдання необхідно, розібравши дерев'яний сарай, збудований недавно на основній частині храму, відкрити повністю цю найдавнішу архітектурну пам'ятку Переяславля.

Завдання дослідження, проте, не обмежується тільки цим. Древній храм Михаїла складав центральну ланку грандіозного архітектурного ансамблю «кам'яного міста», спорудженого в кінці XI ст. за ініціативою митрополита Єфрема. Виявлення руїн храму Михаїла, поряд з невідкладним завданням завершення розкопок цієї пам'ятки, ставить і більш широке, захоплююче завдання — розкрити весь визначний архітектурний комплекс кінця XI ст., так яскраво охарактеризованого древнім переяславським літописцем.

Про те, що розшуки частин цього комплексу можуть дати значні результати, свідчить відкриття в останні дні роботи нашої експедиції 1953 р. руїн великої кам'яної громадської будівлі XI ст., систематичне дослідження якої становитиме одне з найважливіших завдань розкопок 1954 р.

4

Поряд з продовженням розкопок у дитинці в 1953 р. археологічні дослідження широко розгорнулися на території «окольного города». Нашу увагу вже давно привертав досить високий земляний горб, розташований в городі приватновласницької садиби на розі вулиць Карла Лібкнехта та Спаської, відомий в місті під ім'ям «кургана». До 30-х років XX ст. на «кургані» стояла дерев'яна Спаська церква, збудована в XIX ст. Під час обслідування «кургана», проведеного в серпні 1953 р. навіть на поверхні його були виявлені уламки плінфи, куски шиферу, нечисленні фрагменти штукатурки з фресковим розписом. Розвідувальним розкопом було встановлено, що під неглибоким шаром землі та будівельними залишками нової церкви лежить суцільний завал древньої будівлі: уламки плінфи та каменю, куски розчину з домішкою цем'янки, численні фрагменти фрескового розпису, полив'яні плитки підлоги. Незабаром вдалося виявити кладку стін, що дуже добре збереглася, від будівлі із залишками фрескового розпису на внутрішній поверхні.

Протягом вересня—жовтня 1953 р. наново виявлена пам'ятка древньої переяславської архітектури була повністю розкопана. Вона являла

¹ М. К. Каргер, Памятники переяславского зодчества XI—XII вв. в свете археологических исследований, СА, XV, 1951, стор. 62.

² Там же, стор. 62—63.

собою мініатюрний храм-усипальню. До прямокутної в плані будівлі із східного боку прилягає одна апсида, а з західного — притвор, ширина якого дорівнює ширині храму (рис. 6). У північно-східному та південно-східному кутках будівлі розташовані два квадратні у плані стовпи. У західній частині храму стовпів не було. Своєрідний план мало і олтарне

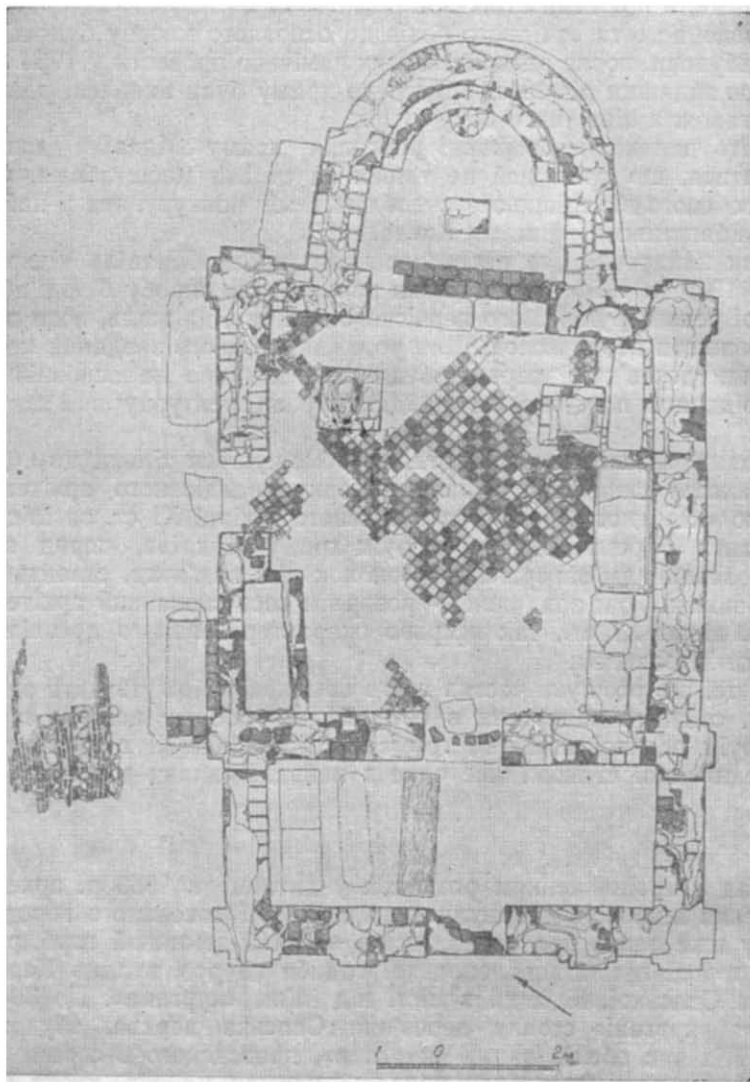

Рис. 6. Переяслав-Хмельницький. Руїни храму-усипальні XI ст. План. Розкопки 1953 р.

приміщення храму. Західна частина його, обмежена прямими стінками, що трохи звужуються на схід, має трапецієвидну форму. До цієї частини зі сходу примикає невелика півциркульна апсида.

Ніяких лопаток на внутрішній поверхні стін храму не було. Зовні лопатками відмічені тільки кутки будівлі. Посередині північної та західної стіни розташовані портали храму.

Із західного боку до храму примикає притвор. Південна та північна стіни притвору в нижній частині їх, яка збереглася, прибудовані без перев'язі до гладко затертої поверхні південно-західної та північно-за-

хідної лопаток храму. Проте ретельне дослідження залишок північної стіни притвору, що упала, дозволило встановити, що у верхніх своїх частинах стіни притвору були складені у перев'яз з кладкою північної стіни основної будівлі. Подібна ж обставина відмічалася нами в київській церкві Спаса на Берестові¹.

Кладка стін та стовпів храму збереглася на висоту до 0,7 — 0,8 м, а деякі частини будівлі (наприклад, північно-східний стовп та північний пілон апсиди) навіть до 1,5 м. Стіни та стовпи складені в тех-

Рис. 7. Переяслав-Хмельницький. Загальний вид руїн храму-усипальні XI ст.

ніці «змішаної кладки», на розчині вапна з домішкою товченої цегли (рис. 7). Ряди великих, нерівно обтесаних каменів чергуються з рядами цегляної кладки. В цегляній кладці застосовувався характерний для київської архітектури XI ст. прийом чергування рядів цегли, що лежать у площині фасаду, з «утопленими рядами», прикритими гладко затертим розчином з домішкою цем'янки. Зовнішня поверхня кам'яної кладки стін також вкрита шаром гладко затертого розчину, крізь який, проте, окремі (найбільш опуклі) частини каменів виступають назовні (рис. 8). Всі кутки та зовнішні лопатки будівлі складені, в основному, з каменю. Цегла, застосована в кладці стін, має майже стандартні розміри (30—31 × 11—12 × 4—4,5 см). Вапняковий розчин від домішки дрібнотовченої цегли має рівний рожевий колір. Товщина швів — різна — від 1,5 до 4 см.

Фундаменти церкви закладені на глибину близько 1 м. Бутова кладка фундаментів складається із рваного каменю, в більшості — канивського пісковика та подекуди валунів. У незначній кількості в кладці фундаментів застосовані також уламки плінфи. У верхній частині фундаментів камені залиті розчином вапна з домішкою цем'янки, в нижній частині вони укладені насуху. Верхня частина кладки фундаментів перекрита цегляним вистиланням (в один ряд). Це вистилання утворює обріз фундаменту, що виступає на 15—20 см від площини кладки стін.

У східній стіні храму (по боках від апсиди) на висоті 0,75 м від рівня підлоги розташовані дві півциркульні ніші (рис. 9).

¹ М. К. Каргер, К истории киевского зодчества конца XI — начала XII вв. Церковь Спаса на Берестове, СА, XVII, 1953, стор. 238—240.

Олтарна частина храму відокремлена від основної частини будівлі порогом, який складається з трьох шиферних плит, укладених щільно одна до одної (рис. 9). За цим порогом розташована цегляна вимостка (в два ряди цегли), як видно, основа олтарної перегороджі.

У центрі олтарного приміщення знаходиться невеликих розмірів престол, складений із дrevньої цегли на розчині вапна з домішкою це-

Рис. 8. Руїни храму-усипальні XI ст. Кладка західної стіни.

Рис. 9. Руїни храму-усипальні XI ст. Східна частина будівлі.

м'янки (рис. 9). Стінки його оштукатурені. Первісна висота престолу невідома.

Вздовж стін півциркульної апсиди знаходиться цегляна оштукатурена лава висотою близько 0,5 м. До середньої її частини примикає напівкруглий східець.

Підлога храму була вистелена керамічними полив'яними плитками жовтого, зеленого та бронзово-коричневого кольору. Більша частина їх збереглася *in situ*. Плитки розташовані по діагоналі будівлі, причому плитки одного кольору утворюють поздовжні ряди із сходу на захід. Вони укладені на білій вапняковій підмазці, без домішки цем'янки. В місцях, де плитки не збереглися, в розчині виразно простежуються їх відбитки. Вапнякова підмазка лежить безпосередньо на щільному лесовому ґрунті. Плитки сформовані з добре відмученої глини, в зламі мають білий або білорожевий колір.

Основний формат плиток $16,5 \times 16,5$ см, при товщині 1,8 см. Краї плиток частково скошені, частково прямі. У північній частині підлоги

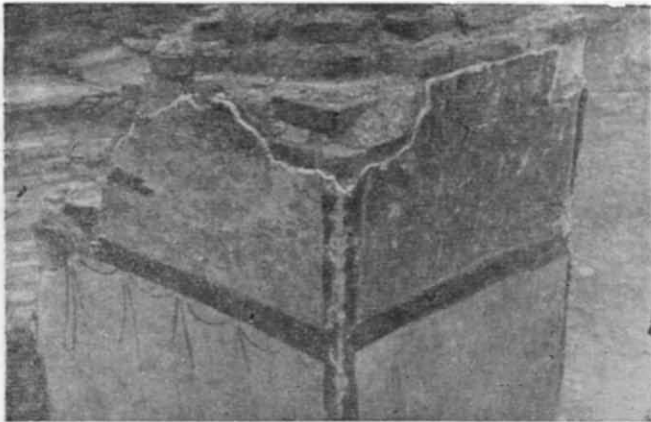

Рис. 10. Руїни храму-усипальні XI ст. Фресковий розпис на північно-східному стовпі.

розташовані плитки трохи меншого розміру ($13,6 \times 16,5$ см при товщині 1,6 см). Серед них зустрінUTO декілька екземплярів з двоколірною поливою (жовті із зеленим рисунком у вигляді хвилястої лінії). На трьох ділянках підлоги, де плитки двох форматів змикалися між собою, для заповнення невеликих пустот використані куски битих плиток. Плитки меншого розміру з'явилися, як видно, в результаті пізнішого лагодження підлоги, зробленого, проте, також у давнині.

На багатьох ділянках внутрішньої поверхні стін храму добре збереглися *in situ* фрагменти древнього фрескового розпису (рис. 10). Великі уламки розписної штукатурки (рис. 11) знайдені в дуже значній кількості у завалах древніх будівельних матеріалів. Необхідно підкреслити, що не всі фрагменти живопису, що збереглися, відносяться до первісного розпису храму. Так, на південному стовпі чітко видно, що частина штукатурки з фресковим розписом уже в давнину відвалилася і була замінена дещо пізніше новою штукатуркою. Фресковий живопис на цій штукатурці відтворює стару схему розпису, яка, проте, не точно співпадає з ним як за рисунком, так і за кольором. Ця пізніша штукатурка з розписом переходить і на стінки цегляної гробниці, яка впритул примикає до стовпа; очевидно, пізніший розпис синхронний цій гробниці.

Рис. 11. Руїни храму-усипальні XI ст. Фрагменти фресок.

У завалі, що складався з будівельних матеріалів (рис. 12), крім численних зразків цегли, каменю, розчину, знайдені також уламки червоноглиняних амфор із слідами розчину вапна з цем'яною, який прилип до них, що свідчить про застосування цих амфор у кладці склепіння будівлі. Слід, крім того, згадати про численні знахідки фрагментів фрескової штукатурки, кусків древнього свинцевого даху, в тому числі одного цілого листа свинцю (розміром 70×40 см), уламків круглого віконного скла із загнутими бортиками, а також залізних кованих цв'яхів з

широкими шлямпами, що призначалися для укріплення фрескової штукатурки на склепінні та арках. На всій площі підлоги храму під обвалами склепіння та верхніх частин стін лежав шар попелу та вугілля. Багато плиток мали дуже обгорілу поверхню, що свідчить про те, що зруйнування будівлі було пов'язане з пожежею.

Рис. 12. Руїни храму-усипальні XI ст. Завал кладки стіни на підлозі.

На підлозі храму-усипальні розкопками виявлені численні уламки різних бронзових предметів, які знаходилися в храмі в час його загибелі. Знахідки ці заслуговують спеціальної публікації та дослідження. Згадаємо лише дві з них — особливо інтересні. На підлозі середньої частини храму знайдені численні уламки бронзових прорізнних пластинок та литва, з яких вдалося повністю відтворити чудову за орнаментальним багатством люстру-хорос (рис. 13).

В олтарній частині храму знайдені уламки бронзового підсвічника, які побували у сильному вогні (рис. 14—16).

В середині основної частини храму, в його західному притворі та біля храму, вздовж його північної стіни розташовані поховальні споруди-склепи та кам'яні гробниці (рис. 6). У південно-східному кутку храму була виявлена гробниця, збудована із цегли XII ст. на вапняковому розчині без цем'янки. Гробниця перекривалася шиферною плитою, від якої збереглися лише уламки, що впали на дно гробниці. Від кістяка збереглися лише незначні залишки. Гробниця примикала до оштукатуреної та розписаної фресками поверхні південної стіни та південно-східного стовпа. Сама гробниця також оштукатурена (всередині та зовні).

До описаної гробниці впритул примикають два шиферні саркофаги, розташовані вздовж південної стіни храму на невисоких цегляних основах (рис. 6). Від обох саркофагів збереглися *in situ* тільки нижні плити — днища з поздовжніми та боковими видовбленими по краях пазами для встановлення стінок. Стінки та кришки обох саркофагів знайдені тут же в уламках. Цегляна основа під шиферним саркофагом, розташованим у південно-західному кутку храму, перекриває древню підлогу з полив'яних плиток. Навпаки, цегляна основа другого шиферного саркофага біля тієї ж стіни покладена безпосередньо на ґрунт; плитки підлоги не ідуть під нього, а утворюють вздовж саркофага кайму коричневого кольору. На боковій стінці цегляної основи під цим саркофагом зберігся шар білого розчину з відбитками плиток, які були встановлені вертикально по бортику основи саркофага. Кілька плиток жовтого та зеленого кольорів збереглися на місці. Від кістяків уціліли лише окремі кістки.

Ще одна поховальна споруда розташована у північно-західному кутку храму і являє собою аркосолій в товщі північної стіни (рис. 6).

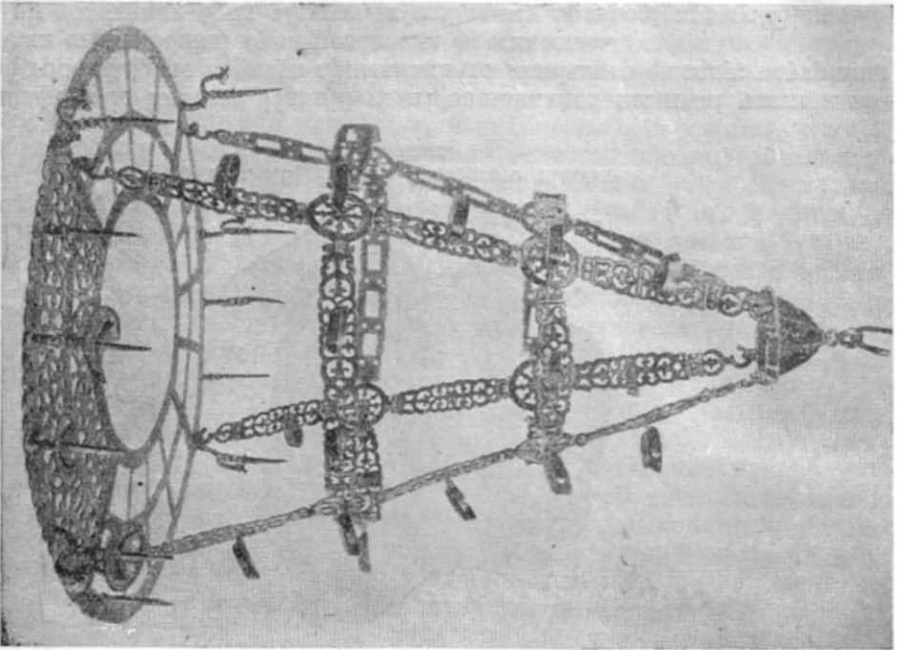

Рис. 13. Бронзовий хорос, знайдений в руїнах храму-усипальні XI ст. (після реставрації).

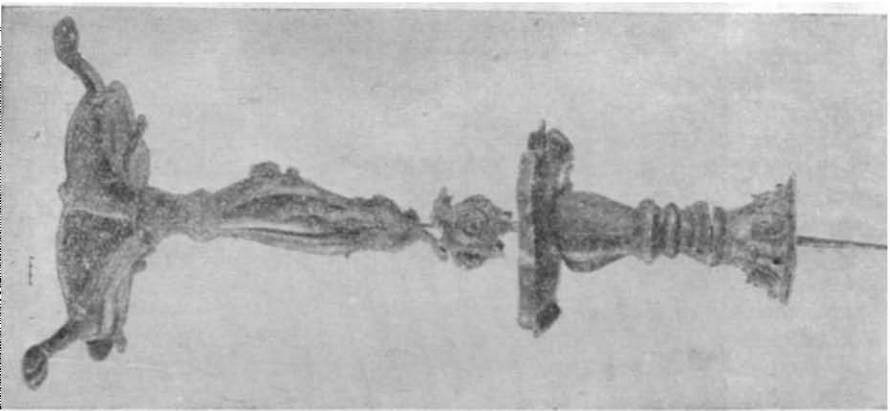

Рис. 14. Бронзовий підсвічник, знайдений в руїнах храму-усипальні XI ст. (після реставрації).

З боку інтер'єра будівлі поховання відокремлене тонкою цегляною стінкою. Кістяк не зберігся.

Біля північної зовнішньої стіни храму розкопками виявлено три древніх поховання (рис. 6). Коло північно-східного кутка будівлі тра-

Рис. 15. Деталь бронзового підсвічника.

пилися два поховання в ґрунтових могилах, перекритих великими шиферними плитами. Обидва кістяки збереглися *in situ*, проте ніяких слідів поховального інвентаря в могилах не було. Біля північно-західного кутка храму виявлено склеп, стінки якого складені з цегли XII ст. Кістяк зберігся *in situ*; поховального інвентаря немає. Склеп був перекри-

Рис. 16. Деталь бронзового підсвічника.

тий шиферною плитою. На цій плиті залишилися незначні частини цегляної гробниці, що впритул примикала до північного фасаду; внутрішня поверхня стін гробниці була розписана фресками.

Три поховання були відкриті в західному притворі храму. Біля північної стіни притвору розгашований цегляний склеп, перекритий плитою. Поруч з ним — два поховання в ґрунтових могилах. В одному з них добре збереглася дерев'яна труна. Всі три кістяки збереглися *in situ*. Поховального інвентаря немає.

Охарактеризована вище техніка «змішаної кладки», в якій споруджено всі стовпи та стіни будівлі, не залишає ніяких сумнівів в питанні про дату цієї заново розкопаної пам'ятки. Техніка «змішаної кладки» є характерною особливістю київської, чернігівської та переяславської архітектури з кінця X — до кінця XI — початку XII ст. В 20—30-х роках XII ст. вона була замінена новою технікою «рівношарової» цегляної кладки. Розміри та керамічні особливості цегли, виявленої в будівлі, дозволяють уточнити дату пам'ятки в межах другої половини XI ст.

Переяславський одноапсидний храм-усипальня, відкритий розкопками 1953 р., при всій незвичайності його плану (рис. 17), має ряд аналогій серед пам'яток руської архітектури XI—XII ст. і, насамперед, серед будівель самого Переяславля та Переяславської землі. Найближчою аналогією йому є описаний вище невеликий одноапсидний храм в переяславському дитинці, руїни якого були відкриті нашими розкопками 1952 р. Детальне співставлення цих двох одночасних переяславських пам'яток другої половини XI ст. трохи утруднено тією обставиною, що руїни храму, розкопаного у 1952 р., дійшли до нас в досить поганому стані. Як вказано вище, від будівлі збереглися в основному лише фундаментні рови з незначними залишками бутової кладки на дні їх. Проте порівняння планів обох пам'яток дозволяє переконатися в тому, що вони належать до типу малих одноапсидних храмів, характерних для архітектурних ансамблів князівських, а можливо, і боярських вотчин другої половини XI ст.

Саме до цього типу малих, скромних за своїм виглядом будівель князівської вотчини безперечно слід віднести і третій храм, який зберігся на території Переяславської землі. Ми маємо на увазі так звану «Остерську божницю» Михаїла — невеликий одноапсидний храм, незначні залишки якого дбайливо зберігаються на околиці сучасного міста Остра.

До останнього часу цю пам'ятку архітектури Переяславської землі було прийнято пов'язувати, без достатніх до того підстав, з будівничою діяльністю Юрія Долгорукого і тим самим відносити храм до середини XII ст. М. Макаренко, який присвятив цій пам'ятці велику серйозну статтю, вагався в уточненні дати Остерської божниці¹. Помилково вважаючи, що технічні особливості кладки стін храму характерні для древньоруських кам'яних будівель всієї «дотатарської епохи» в цілому, він відносив спорудження храму до періоду від 1098 до 1152 р., вважаючи його будівлею або сина Володимира Мономаха — суздальського князя Юрія Долгорукого, який назвав церкву своєю божницею («оже

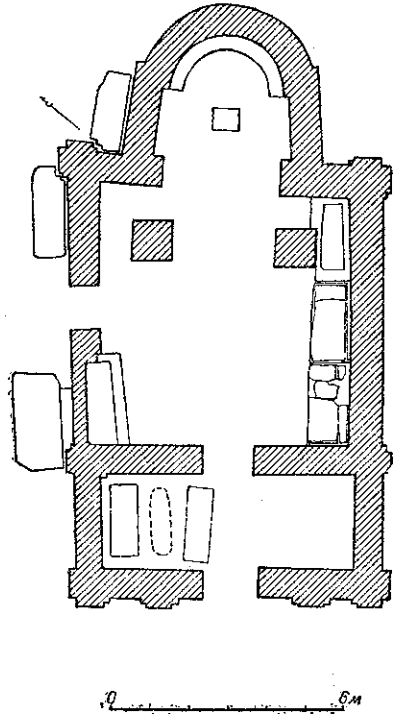

Рис. 17. Храм-усипальня XI ст. План.

¹ Н. Макаренко, Древнейший памятник искусства Переяславского княжества, Сборник статей в честь гр. Уваровой, М., 1916, стор. 403

есте моя Городець пожгли (и божницю) то я ся тому отожду проти-ву...»), або будівлею самого Володимира Мономаха, який спорудив цю церкву одночасно з влаштуванням Городця у 1098 р. В пізнішій статті, присвяченій фресковому розпису Остерської божниці, той же автор дослівно повторив викладені вище міркування про датування храму, проте висловився більш рішуче на користь приналежності божниці до числа будівель Юрія, відносячи її до часу між 1120 та 1152 рр.¹

В дійсності Остерська божниця безперечно належить до числа будівель Володимира Мономаха, про що переконливо свідчить типова для XI ст. кладка її стін в техніці «opus mixtum». Добре відома історична доля Остерського городка, який так часто згадувався в літопису, зовсім не протирічить висловленим тут міркуванням. Хоча прямих відомостей про будівництво Остерської божниці і немає, проте літописне повідомлення під 1098 р. про закладку Володимиром Мономахом міста «на Вьстри»², очевидно, може служити вказівкою і на час будівництва храму.

Очевидно, до цієї ж групи пам'яток слід віднести ще одну будівлю, яка не раз згадувалася в київських літописах — «Летську божницю», збудовану також Володимиром Мономахом. Незважаючи на те, що нашими розкопками в 1950 р. були виявлені лише жалюгідні уламки цієї будівлі, що не дають можливості реконструювати архітектурний вигляд цієї інтересної пам'ятки в цілому, все ж матеріали, зібрані в результаті ретельних спостережень в процесі розкопок, дозволили висловити припущення, що «Летська божниця» належала до типу малих кам'яних храмів князівської вотчини.

Розшуки цього типу церковної будівлі древньоруські архітектори розпочали ще тоді, коли в офіціальній, парадній архітектурі панували монументальні споруди, що продовжували та розвивали архітектурні традиції середини XI ст.³ Поряд з монументальними спорудами, типовими для офіціального будівництва внуків та правнуків Ярослава, в архітектурі кінця XI та початку XII ст. може бути простежена друга лінія, характерна для приватного вотчинного будівництва, пам'ятки якого дійшли до нас в дуже незначній кількості. Саме до цього типу пам'яток безпосередньо належать два малі переяславські храми, відкриті розкопками 1952 та 1953 рр.

Не можна не звернути уваги на ту обставину, що храм, відкритий у 1953 р., знаходився не в дитинці, а в «окольному городі». Відсутність будь-яких відомостей про історію будівництва не дозволяє уточнити соціальну обстановку виникнення храму-усипальні. Проте вже саме місцезнаходження храму в «окольному городі», тобто на посаді, дозволяє висловити припущення — чи не належав розкопаний у 1953 р. малий храм якійсь боярській родині?

Про дальший розвиток типу малих одноапсидних храмів свідчить третя переяславська пам'ятка цього роду — залишки стін мініатюрного храму, виявлені П. А. Лашкар'євим при спорудженні сучасної церкви Успіння. Обстеження цієї пам'ятки, проведене нами ще в 1946 р., дозволило з усією рішучістю відкинути висунуту вперше П. А. Лашкар'євим⁴ і дуже поширену до наших днів думку про те, що нижні частини стін мініатюрної одноапсидної будівлі, які збереглися під підлогою сучасної Успенської церкви, збудованої в кінці XIX ст., можна розглядати як за-

¹ М. Макаренко, Старгородська божниця та її малювання, Чернігів та північне лівобережжя, К., 1928, стор. 206.

² «Того же лета заложи Володимер Мономах город на Вьстри», Іпатьєвський літопис, 6606 (1098) р.

³ М. К. Каргер, «Летская божница» Владимира Мономаха, КС ИИМК, в. XLIX, 1953, стор. 19—20.

⁴ П. А. Лашкар'єв, Остатки древней церкви в городе Переяславе, Киевская старина, т. I, 1889, январь; пізніше передруковано в книзі того ж автора «Церковно-археологические очерки», К., 1898, стор. 221—229.

лишки храму, побудованого в 1098 р. Володимиром Мономахом на князівському дворі. Вивчення техніки кладки стін, які збереглися на досить значну висоту, та характерних особливостей плану церкви (рис. 18) цілком виключають можливість віднести названу будівлю до такого раннього часу. Розміри цегли ($31 \times 25 \times 5$ см), яку використовували при кладці стін, і, особливо, сама техніка «рівношарової» цегляної кладки без примінення чергування рядів цегли, «утоплених» в кладці, без застосування каменю — дозволяють віднести згадану будівлю до часу не раніше середини XII ст. Про цю ж дату свідчать і характерні півколонни на фасадах.

Дуже незначні розміри церкви дозволяли висловити сумнів в тому, що вона була самостійною спорудою. Вивчаючи обставини розкопок 80-х років XIX ст., під час яких була розкрита ця будівля, і відмічаючи, що сучасна нова церква стоїть на досить великому площі підвищенні, по відношенню до якого площа древньої церкви складає лише незначну частину, кілька років тому автор висловив припущення, що древня будівля, яка зберігається під підлогою нового храму є лише частиною руїн великого архітектурного комплексу, який залишився нерозкопаним і незрозумілим¹. Численні розвіду-

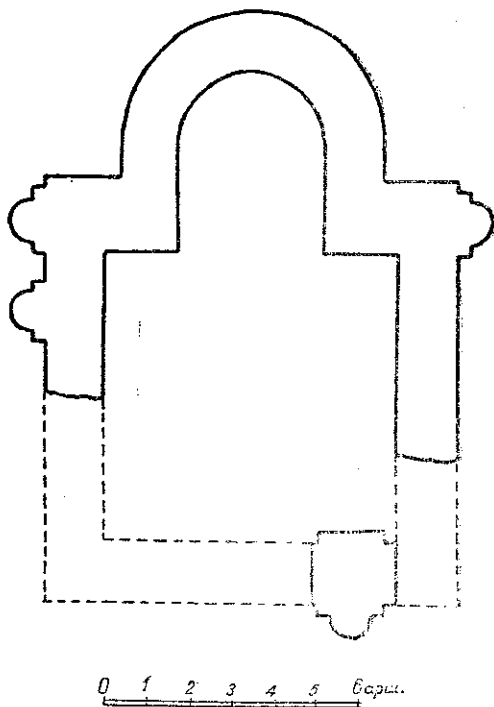

Рис. 18. План одноапсидного храму XII ст. Розкопки П. А. Лашкарьова.

вальні розкопи, закладені влітку 1952 р. навколо сучасної церкви Успенія, не підтвердили цього припущення. Ніяких залишків древньої будівлі, або хоча б залишків будівельних матеріалів, не було виявлено. Переяславський одноапсидний безстовпний храм, залишки якого збереглися під сучасною Успенською церквою, поряд з Іллінською церквою в Чернігові, яка відноситься до тієї ж пори², свідчить, що розроблений у другій половині XI ст. переяславськими архітекторами тип малого одноапсидного храму князівської та боярської (?) вотчини продовжував розвиватися аж до другої половини XII ст.

5

Значний інтерес має другий храм, відкритий розкопками 1953 р. Руїни його були виявлені випадково в зв'язку з будівництвом літнього кінотеатру на розі вулиць Леніна та Шевченка. В першій половині 1953 р. були розпочаті земляні роботи, які мали на меті вирівняти будівельний майданчик, в центрі якого знаходився невисокий горб. Аж до 1935 р. на цьому горбі стояла нова дерев'яна Воскресенська церква. Після зняття верхніх пластів землі, на глибині близько 1 м виявилися за-

¹ М. К. Каргер, Памятники переяславского зодчества XI—XII вв. в свете археологических исследований, СА, XV, 1951, стор. 49—50.

² Ю. Асеев, Архитектурно-археологичні дослідження в Криму, Вісник Академії архітектури УРСР, К., 1951, № 3, стор. 25.

вали древнього будівельного матеріалу, а місцями — блоки древньої цегляної кладки. Земляні роботи були своєчасно припинені і про знахідку повідомлено в Академію наук УРСР та Академію архітектури УРСР. Попереднім обслідуванням території, проведеним нами в липні 1953 р., було встановлено, що під дерном та тонким шаром землі скрізь

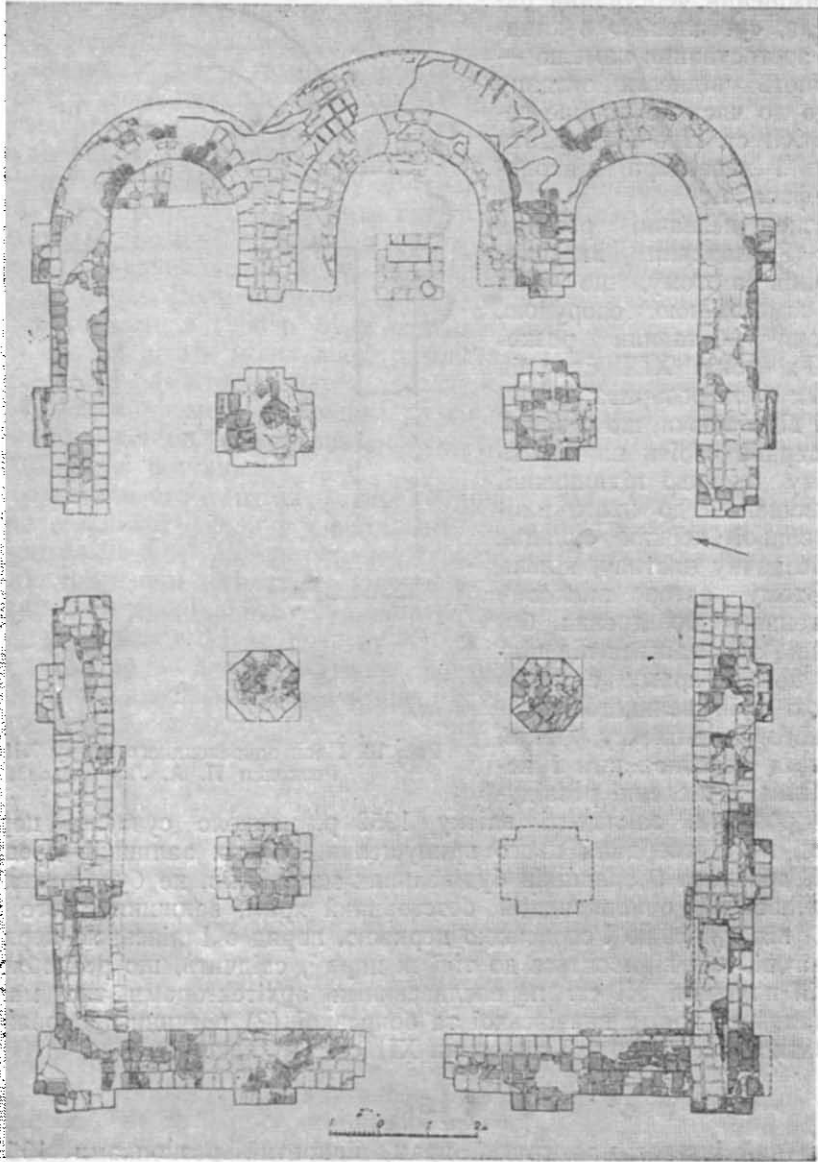

Рис. 19. Переяслав-Хмельницький. Руїни шестистовпного храму XII ст.
План. Розкопки 1953 р.

лежить суцільний завал древнього будівельного брухту: уламки битої плінфи, куски вапнякового розчину з домішкою цем'янки, фрагменти штукатурки із залишками фрескового розпису, уламки шиферних плит. Розвідувальними розкопками незабаром вдалося виявити цегляну кладку стін та стовпів древньої будівлі, що дуже добре збереглися на висоту до 1,5 м над рівнем древньої підлоги. На протязі липня та серпня 1953 р. Переяслав-Хмельницька експедиція АН СРСР та АН УРСР про-

вела розкопки на всій території, призначеній для будівництва, в результаті яких були повністю відкриті руїни древнього храму.

Розкрита розкопками 1953 р. будівля являє тринефний шестистовпний храм з трьома півциркульними апсидами з східного боку (рис. 19). Довжина будівлі (по середньому нефу) 24,2 м, ширина 14,3 м.

Рис. 20. Шестистовпний храм XII ст. Загальний вид руїн в процесі розкопок.

Цегляна кладка стін та стовпів будівлі збереглася на висоту в середньому близько 1 м над рівнем древньої підлоги (рис. 20). Окремі частини будівлі збереглися на ще більшу висоту. Так, висота північно-східного стовпа досягає 1,5 м (13 рядів цегляної кладки). Деякі частини будівлі виявилися в значно гіршому стані: від північно-західного стовпа зберігся лише один ряд цегляної кладки, а південно-західний стовп знищений майже цілком — збереглися лише відбитки нижнього ряду цегляної кладки на фундаменті.

Рис. 21. Руїни шестистовпного храму XII ст. Цегляна кладка стовпа. Деталь.

Стіни та стовпи храму складені цілком із цегли на розчині вапна з домішкою цем'янки. Техніка кладки — рівношарова, без примінення «утоплених» рядів цегли (рис. 21). Каменю в кладці стін немає, він зустрічається лише в кладці фундаментів. Цегла має досить стандартні розміри: 31—32 × 21—23 × 5—6 см. Відхилення в розмірах не перевищують 2—3 см. Лише в окремих випадках зустрінуті «половинні» цегли-

ни ($15 \times 24 \times 5$ см). Основна маса цегли, використовуваної при будівництві, сформована з одного сорту добре промішаної глини, має добрий випал. Характерною особливістю є наявність на одній з постілей цеглин різного виду борозен, головним чином хвилястих, зроблених на сирці (рис. 22).

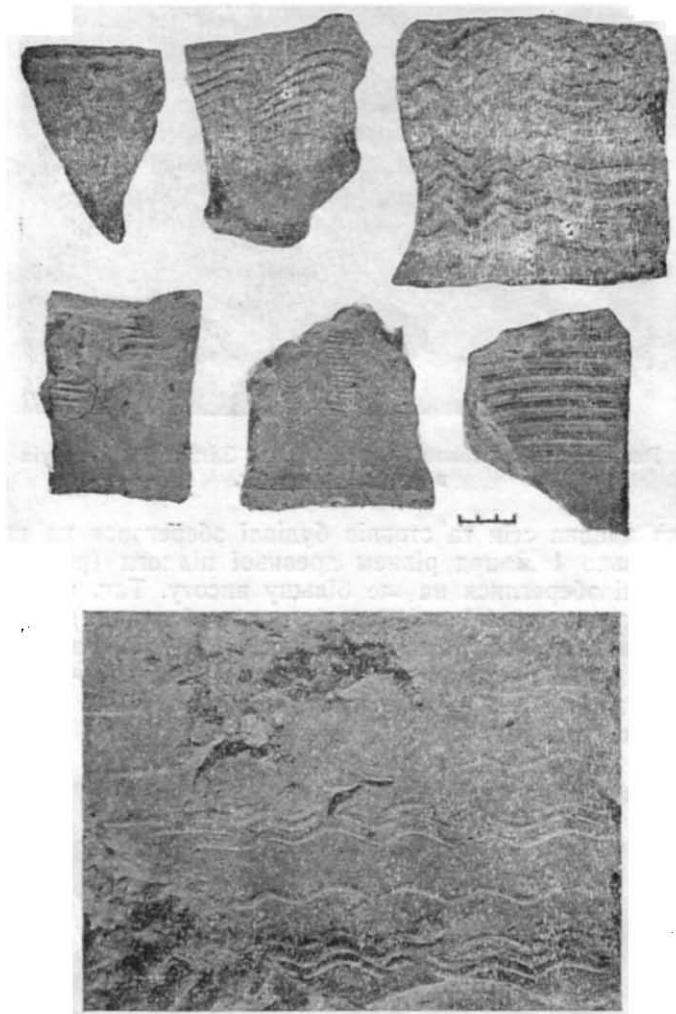

Рис. 22. Зразки цеглин з руїн шестистовпного храму XII ст.

Лише як виняток зустрічались клейма і знаки, розташовані звичайно також на одній з постілей цеглин. В одному випадку виявлено знак на торцевій частині цеглини.

Вапняковий розчин характеризується значною домішкою товченої цегли, від чого він має рівний рожевуватожовтий відтінок. Цем'янка зустрічається як у вигляді дуже дрібних кусочків, так і великими кусками (до 1 см^3). Розчин добре промішаний, великі куски вапна зустрічались лише як виняток. Товщина швів розчину звичайно трохи менша товщини цеглин.

Незважаючи на ретельне дослідження поверхні стін, ніде не було виявлено будь-яких слідів зовнішньої штукатурки або обмазки, проте твердити беззаперечно, що її не було ми не вважаємо можливим.

Фундамент, закладений на глибині 1,12—1,17 м, являє собою бутуву кладку із рваного каменю, головним чином каневського пісковика, на розчині вапна з домішкою цем'янки. Цегла подрібнена тут не на порошок,

Рис. 23. Руїни шестистовпного храму XII ст. Кладка фундаменту.

тому на відміну від розчину, застосованого в цегляній кладці стін будівлі, розчин у фундаменті не має загального рожевого відтінку. У верхніх частинах фундаменту покладені більші камені, у нижніх — дрібні уламки. Ширина фундаментів лише трохи (на 10—15 см) перевищує ширину стін.

Крім фундаментів під зовнішніми стінами, по двох поздовжніх та трьох поперечних осях внутрішніх членувань будівлі закладені стрічкові фундаменти. На перехрещенні їх розташовані шість стовпів храму.

Дослідженням встановлено, що стрічкові фундаменти між південно-західним та північно-західним стовпами і західною стіною відрізняються від інших фундаментів будівлі деякими особливостями. Вони являють собою кам'яну бутуву кладку, яка лежить на дні фундаментного рову на висоту до 0,5—0,55 м від підлоги фундаменту (рис. 23): тільки під південно-західним та північно-західним стовпами стрічковий фундамент піднімається до рівня підлоги будівлі. Вище цієї кам'яної подушки фундаментний рів щільно забитий будівельним щебенем, взятим з якоїсь древньої будови, що відноситься, мабуть, до XI ст. (уламки цегли товщиною 3—4 см, куски заглаженого розчину зовнішнього облицювання).

Засипка ця спочатку була прийнята за пізніше заповнення верхньої частини фундаментного рову після виборки бутувової кладки фунда-

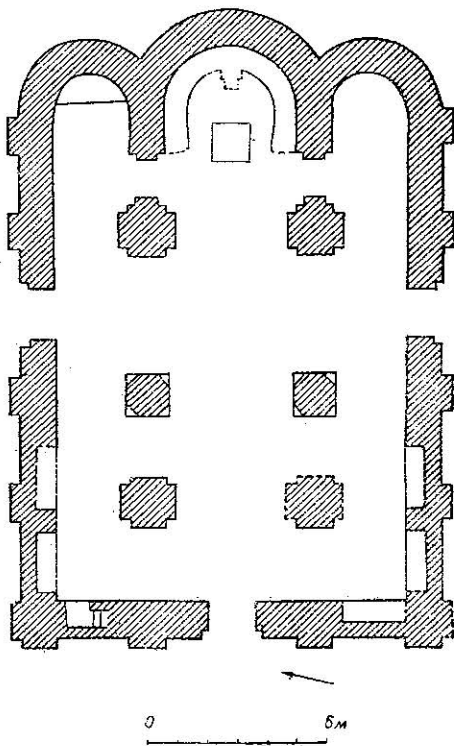

Рис. 24. Руїни шестистовпного храму XII ст. План.

менту. Проте ретельне дослідження залишків зруйнованого південно-західного стовпа дозволило встановити, що в тому місці, де засипка примикає до фундаменту стовпа, краї цегляної кладки його частково лежать на цьому шарі засипки. Вказаний факт свідчить про те, що кладка стовпа (площа якого виявилася трохи більшою, ніж фундамент під

Рис. 25. Руїни шестистовпного храму XII ст. Південна стіна.

ним) була виконана вже після забивки фундаментного рову щебенем. Тим самим доводиться визнати, що щебенева забивка двох згаданих відрізків стрічкового фундаменту, яка лежала зверху бутової кладки, є початковою. Про це свідчить також досить рівна горизонтальна поверхня бутової кладки обох згаданих відрізків фундаменту, що лежала приблизно на одній глибині. Зовсім інший вигляд мають вибиті в пізніший час ділянки бутової кладки фундаменту між північно-східним та північно-західним підкупольними стовпами та між південно-східним підкупольним стовпом та північною стіною. Ці пізніші вибоїни заповнені землею та уламками будівельних матеріалів, які походять, безперечно, з цього ж храму.

План будівлі являє собою прямокутник, витягнутий по осі схід—захід з трьома півциркульними апсидами з східного боку (рис. 24). Шість стовпів ділять внутрішній простір на три нефи, середній з яких майже вдвоє ширший за бокові.

Стовпи мають в плані різну форму. Східні стовпи — хрещаті, з додатковими вузькими лопатками з східного боку, які відповідають лопаткам, що примикають до торців апсидних півкіл. Середня пара стовпів має незвичайну для руської архітектури цієї епохи восьмигранну форму. Західні стовпи — хрещаті. Дві пари східних стовпів, зв'язані між собою підпружними арками, утворюють підкупольний квадрат.

Стіни храму мають товщину близько 1,2 м. На внутрішній поверхні їх немає характерних для архітектури XI та XII ст. лопаток. Плоскі лопатки (без півколон) членять фасади храму відповідно внутрішнім поділам: західний фасад — чотири лопатками на три частини; північний та південний — п'ятьма лопатками на чотири частини (рис. 25). Товщина лопаток 0,35 см.

У середньому членуванні західного фасаду і в другому з сходу членуванні південного та північного фасадів розташовані три портали (ширина прорізу близько 1,6 м), обрамовані неглибокою нішкою. Північний та південний портали храму виявилися закладеними древньою цеглою на глині. Своїми розмірами ($23 \times 32 \times 4$ см) та керамічними якостями ця цегла відмінна від цегли, з якої складені стіни та стовпи храму. На багатьох цеглинах, використаних для закладки порталів, збереглися сліди

вапнякового розчину з домішкою цем'янки, який помітно відрізняється від розчину основної кладки стін храму. При дослідженні закладки північного portalу були виявлені також: частина жорен, уламки шиферу та велика шиферна плита з врізними поглибленнями для мозаїчного набору (рис. 26)¹.

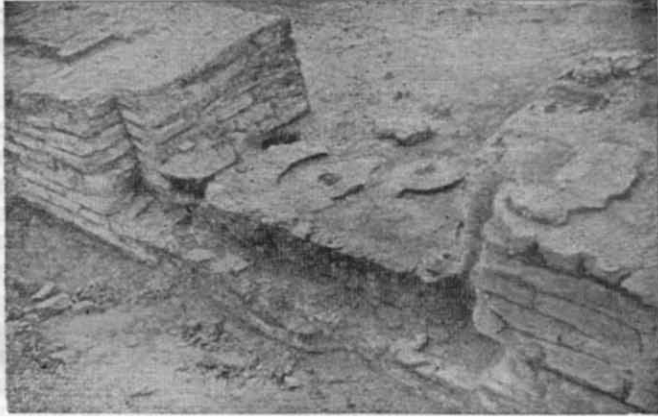

Рис. 26. Руїни шестистовпного храму XII ст. Різні шиферна плита в пізній закладці південного portalу.

Не може бути сумнівів в тому, що і шиферна плита і цеглини з слідами розчину, використані для закладки portalів, походять з якоїсь зруйнованої древнішої будівлі Переяславля, спорудженої, очевидно, у другій половині XI ст.

У західній частині храму знаходилися хори. Про це свідчать сходи в товщі західної стіни, залишки яких виявлені розкопками. Вхід на сходи був розташований в північній частині західної стіни, в північно-західному кутку храму. Збереглися лише нижні частини дверного прорізу та два нижні сходи, пошкоджені пізніми похованнями.

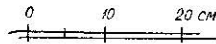
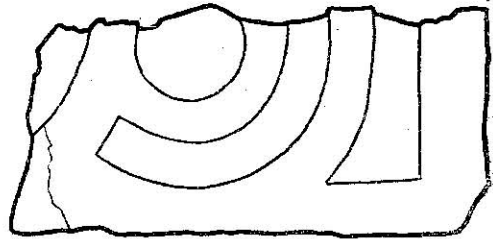

Рис. 27. Руїни шестистовпного храму XII ст. Фрагмент різної шиферної плити.

У західній частині храму в товщі південної, північної та західної стін виявлено п'ять глибоких ніш — аркосоліїв, призначених для поховань. Найкраще зберігся аркосолій в західному членуванні північної стіни, в північно-західному кутку храму (рис. 19)². Аркосолій цей вже в давнину був закладений тонкою цегляною стінкою, частина якої збереглася в самому кутку будівлі. Закладка аркосолія була здійснена, видимо, незабаром після закінчення будівництва храму. Про це свідчить та обставина, що фресковий розпис храму був виконаний вже після закладки аркосолія. На простінку між двома аркосоліями північної стіни зберігся кусок штукатурки з червоною горизонтальною смугою, що обрамляє поле,

¹ Ще один великий кусок шиферної плити (розмірсм 30×60 см) з вирізаним на її поверхні поглибленням для мозаїчного набору (рис. 27) виявлений у верхній частині будівельного шебена.

² При влаштуванні пізнішого поховання в нижній частині цього аркосолія було вибито два ряди цегли.

та червоною вертикальною смугою, яка проходить по межі прилеглої тут стінки аркосолія. На схід від описаного аркосолія, майже поруч з ним, знаходиться ще один такий самий аркосолій, дуже пошкоджений пізнішим похованням, при влаштуванні якого була наскрізь пробита північна стіна храму (рис. 19). Цей аркосолій також був закладений тонкою цегляною стінкою. На відміну від описаного вище (західного) аркосолія східний був закладений вже після того, як храм розписано фресками. Стіна закладки впритул примикає до основної стіни храму, вже покритої штукатуркою з фресковим розписом.

До цегляної стінки, яка закрила східний аркосолій північної стіни, впритул примикає розташований нижче рівня підлоги древній склеп (рис. 19), стінки якого складені із древньої цегли на вапняковому розчині та оштукатурені. Зверху склеп був перекритий шиферною плитою, уламки якої знайдені на дні його. Склеп, заглиблений у землю на 0,65—0,70 м нижче рівня древньої підлоги храму, впритул примикав до фундаменту північної стіни храму. На дні склепу виявлено два поховання. Основне поховання було зруйноване, від нього збереглися лише окремі розрізнені кістки дорослої людини. Кістяк лежав на великій шиферній плиті. Поруч, на північ від основного поховання, знайдено друге. Кістяк підлітка зберігся повністю, в первісному положенні. Для другого поховання північна цегляна стінка склепу була розібрана, і похований був покладений частково на шиферну плиту, частково на основу розібраної стінки. Це поховання підлітка було відокремлене від основного поховання стінкою з поставлених на ребро цеглин. Ніяких речей при похованих не було виявлено.

Два аркосолії, розташовані в південній стінці храму (рис. 19), також були закладені тонкими цегляними стінками (товщина близько 17 см). Ретельним дослідженням аркосоліїв південної стіни було встановлено, що обидва вони були закладені одночасно однією стінкою, представленою до південної стіни храму, яка була споруджена тоді, коли основні стіни храму були вже вкриті фресковим розписом. Стінка, що закривала аркосолій, в свою чергу була оштукатурена та розписана фресками; в місцях стиків цей пізніший розпис частково перекриває штукатурку з древнішим розписом.

П'ятий аркосолій, розташований в південній половині західної стіни (рис. 19), своєю будовою не відрізнявся від інших.

У середній апсиді храму знаходилася лава (синтрон), яка за планом повторювала олтарний півкруг (рис. 28). Лава складена в тій же цегляній техніці, що і основні стіни храму, але без фундаменту. З кладкою стіни апсиди кладка лави не перев'язана. У середній частині лави збереглися залишки східця.

У центрі середньої апсиди знаходився фундамент та нижня частина цегляної кладки прямокутного в плані престолу (1,35 × 0,80 м), до якого із західного боку примикає цегляна викладка без фундаменту. Престол пробитий, мабуть, пізніше, трьома круглими отворами від дерев'яних стовпів.

У східній частині північної апсиди виявлена кладка з древньої цегли на розчині вапна з цем'яною, яка впритул примикала до півкруга апсиди. Із західного боку ця кладка закінчується по прямій лінії. Призначення цієї кладки залишилося нез'ясованим.

Підлога храму була вистелена керамічними плитками, вкритими однобарвною поливою жовтого, зеленого та темнокоричневого кольору. Численні зразки цих плиток знайдені в завалі будівлі. На жаль, жодної ділянки древньої підлоги храму не вдалося виявити *in situ*. Рівень первісної підлоги визначається тонким шаром щільно утрамбованого дрібнобитого цегляного щебеню, що лежав на добре утрамбованому ґрунті по всій площі будівлі.

Внутрішня поверхня стін храму вкрита фресковим розписом, численні фрагменти якого збереглися *in situ*. У великій кількості фрагменти штукатурки з фресковим розписом знайдені в завалі будівлі. На крупному блоці кладки, яка лежала в середній частині храму, збереглася нижня половина людської постаті (рис. 29).

Рис. 28. Руїни шестистовпного храму XII ст. Східна частина будівлі.

Рис. 29. Руїни шестистовпного храму XII ст. Блок кладки із залишками фрескового розпису.

У завалі храму, крім численних зразків цегли, розчинів та штукатурки, знайдені куски свинцевого даху, уламки віконного скла, частини бронзових хоросів та інші предмети.

* *
*

Характерні риси техніки кладки храму, як і його план, дозволяють з цілковитою певністю встановити дату пам'ятки. Техніка «рівношарової» цегляної кладки, що замінила техніку «змішаної кладки» з приміненням «утоплених» рядів цегли, з'явилася вперше в київських будовах кінця 20—30-х років XII ст. і набула широкого розповсюдження в архітектурі Київської, Чернігівської, Володимиро-Волинської, Смоленської, Рязанської земель в середині і особливо в другій половині XII ст.

В цей же час в архітектурі всіх цих земель дуже поширюється новий варіант тринефного, шестистовпного храму. На відміну від тринефних будов другої половини XI ст., будівлі цього нового типу дещо простіші за планом: башти із сходами на хори замінюються сходами в товщі західної або північної стіни; самостійні будівлі — хрещальні, що примикали до основного масиву храмів, замінюються хрещальнями, розташованими в одному з західних членувань храмів. Глибокі ніши — аркосолії, — які призначалися для поховань і розташовувалися в товщі стін храму, замінюються тепер на самостійні будівлі — усипальні, що споруджуються звичайно коло стін храму.

Відкритий нами переяславський храм XII ст., близько нагадуючи пам'ятки київської, чернігівської, володимиро-волинської, смоленської та рязанської архітектури XII ст., в той же час має і деякі відмітні риси. Вище вже згадувалася незвичайна для руської архітектури часів Київської Русі восьмигранна форма західної пари підкупольних стовпів. Незвичайна для пам'яток групи, що нас цікавить, і форма східної пари стовпів, які мають додаткову лопатку з східного боку. Характерною особливістю переяславського храму є також плоскі лопатки на фасадах, замість типових для пам'яток названої групи півколон.

Руїни переяславського храму, відкриті розкопками 1953 р., неможливо пов'язати з будь-якими древніми писемними відомостями, насамперед тому, що невідомо навіть, як називався тоді цей храм. Дерев'яна церква, що до недавнього часу знаходилася на древніх руїнах, називалася Воскресенською. Якщо взяти до уваги, що пізніші церкви нерідко традиційно зберігали назви древніх храмів, на місці яких вони споруджувались, то древній храм, розкопаний у 1953 р., слід вважати Воскресенським. Проте не можна не відмітити, що в часи Київської Русі присвячення храмів Воскресінню робилося дуже рідко. В нечисленних древніх літописних відомостях про церковні будівлі Переяславля про Воскресенський храм не згадується жодного разу.

Серед літописних відомостей про переяславські церковні будівлі під 1146 р. в Іпатіївському літопису говориться про монастир св. Іоанна, який іншим джерелам невідомий. Пов'язати з цією згадкою розкопаний у 1953 р. храм також немає ніяких підстав.

Переяславський храм, збудований в середині або в другій половині XII ст., був, як видно, монастирським собором, що служив усипальнею. Місцеположення храму на території «окольного города» свідчить в якійсь мірі про зв'язки його будівників з життям міського посаду, хоча не можна цілком відкинути і думку про те, що це був «вотч» монастир якої-небудь князівської родини.

Стан руїн, відкритих розкопками 1953 р., свідчить про те, що храм, видимо, на протязі довгого часу був занедбаний. В цей час були пограбовані всі поховання в аркосоліях, цілком вибрані полив'яні плитки підлоги, розкрадено багате начиння, від якого під уламками храму збереглися лише незначні частини хоросів.

Відкриття у Переяславі-Хмельницькому руїн будівель XI—XII ст. ставить нас перед завданням продовження розшуків тих прославлених будов XI—XII ст., про які розповідає древній літописець. Виявлені розкопками 1949, 1952 та 1953 рр. древні храми наочно свідчать не тільки про високу майстерність переяславських архітекторів, але і про велике значення, яке мав древній Переяславль в складанні багатой, яскравої та самобутньої культури Київської Русі, що лягла в основу майбутнього розквіту культури російського, українського та білоруського народів.

РАСКОПКИ В ПЕРЕЯСЛАВЕ-ХМЕЛЬНИЦКОМ В 1952—1953 гг.

Резюме

Город Переяслав-Хмельницкий принадлежит к числу древнейших городов нашей Родины. В древнерусских летописях Переяслав-Хмельницкий, называвшийся в ту пору Переяславль Русский, упоминается впервые в связи с событиями самого начала X в. В XI—XIII вв. Переяславль был главным городом Переяславского княжества. Летописные известия свидетельствуют о своеобразном архитектурном облике города, сложившемся к концу XI в. в результате широкой строительной деятельности 80—90-х годов XI в. Между 1237 и 1240 гг., еще до взятия Киева, Переяславль был захвачен и разгромлен татарами, обратившими в руины его богатую архитектуру.

Представить древнейший облик города, его своеобразную архитектуру можно только с помощью археологических раскопок. В 1949 г. Переяслав-Хмельницкая археологическая экспедиция ИИМК АН СССР и ИА АН УССР приступила к систематическим раскопкам на территории города.

В 1949 г. были открыты развалины храма Михаила, построенного в 1089 г. По материалам раскопок 1949 и 1953 гг. храм представляется большим пятинефным зданием, украшенным мозаикой и фресковой росписью. По своим размерам и богатству внутреннего убранства переяславский Михайловский собор не уступал одновременным постройкам Киева и Чернигова. В 1953 г. невдалеке от южной стены храма обнаружены остатки гражданской постройки дворцового характера.

В 1953 г. на территории переяславского детинца было заложено 32 разведочных раскопа, общей площадью около 570 м². Судя по этим разведкам, древний культурный слой, повидимому, полностью разрушен поздним строительством.

Однако в самом центре детинца раскопками 1952 г. удалось обнаружить остатки маленькой одноапсидной церкви второй половины XI в. В 1952 и 1953 гг. был исследован также земляной вал, окружающий детинец и окольный город. Вал детинца имел сложную конструкцию. Он состоял из дубовых срубов, заполненных землей и глиной. К срубам с наружной стороны примыкала кладка из сырцовых кирпичей, связанных деревянным каркасом. На одном из участков города в 1952 г. были обнаружены остатки двух жилищ полуземляночного типа XII—XIII вв.

Особенно большой интерес представляют открытые в 1953 г. переяславские архитектурные памятники XI—XII вв. На углу улиц К. Либкнехта и Спасской был раскопан миниатюрный одноапсидный двухстолпный храм-усыпальница второй половины XI в. На его стенах сохранилась фресковая роспись, пол покрыт разноцветными поливными плитками. Внутри храма и возле его северной наружной стены расположены склепы и гробницы.

При раскопках храма найдены бронзовые хорос (люстра) и подсвечник.

На углу улиц Ленина и Шевченко в 1953 г. раскопаны развалины большого трехнефного шестистолпного храма XII в. В западной стене храма проходила лестница на хоры. В западной части здания расположены пять ниш — аркосолиев. На стенах храма сохранилась фресковая роспись.

Открытые раскопками 1952 и 1953 гг. руины древних зданий XI—XII вв. наглядно свидетельствуют не только о высоком мастерстве переяславских зодчих, но и о крупнейшем значении, которое имел древний Переяславль в сложении богатой культуры Киевской Руси.